

UOT 81

**URDU DİLİNDƏ İŞLƏNƏN
FARS MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ****E.İBRAHİMOV**
Bakı Dövlət Universiteti
eibrahimov@bsu.edu.az

Urdu dilində olan fars alınmaları mənalara görə müxtəlif olduğu kimi, quruluşuna görə də müxtəlifdir. Urdu dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış fars mənşəli sözlərin bəziləri bir söz kökündən, bir qismi kök və şəkilçidən, bəziləri isə iki və daha artıq söz və şəkilçidən yaranmışdır. Quruluşuna görə isə fars mənşəli alınmalar üç növə ayrılır: sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Bildiyimiz kimi sadə alınmalar elə sözlərdir ki, heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən əşyaların adlarını bildirir. Düzəltmə fars alınmaları elə sözlərdir ki, xarici əlamətlərlə, yəni sadə fars alınmalarının formasını dəyişməklə yaranır. Bu düzəltmə sözlər əsasən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. mürəkkəb sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən formalaşır və bu urdu dilində olan mürəkkəb fars alınmalarına da aiddir.

Açar sözlər: urdu dili, lüğət tərkibi, fars dili, alınma sözlər

Əsrlər boyu dünya xalqları arasında sıx qonşuluq, ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əlaqələrin mövcud olması yeni dillərin də meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Zaman keçdikcə millətlər, xalqlar arasında yaranmış əməkdaşlıq dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinə və inkişafına şərait yaratmış, bir dildən digər dilə alınma sözlərin keçməsi, dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas rol oynamışdır. Bu mülahizələri nəzərə alaraq dünyadakı dillərin heç birini təmiz dil hesab etmək olmaz və dillərin əsas lüğət fondunda da alınma sözlərə rast gəlmək mümkündür. Bu sözləri urdu dili haqqında da demək mümkündür.

Məlumdur ki, urdu dili XIII əsrdə müsəlmanların Hind yarımadasına hərbi yürüşlərindən sonra yaranmışdır. Müsəlmanların hakim olduğu dövrlərdə İslam mədəniyyəti, o cümlədən də onların dili bütün yarımada da yerli xalqların həyatına təsir edərək dərin izlər buraxmışdır. Həmin dövrün də rəsmi dairələrində fars dilində danışılırdı və bu, o dövrün ədəbiyyatına da öz təsirini göstərmişdir. O dövrdə bir çox şah əsərlər də məhz fars dilində yazılmışdır. Urdu dilinin formalaşmasında və onun lüğət fondunun zənginləşməsində fars dilinin böyük təsiri olmuşdur və buna görə də urdu dilində fars mənşəli sözlərə rast gəlmək təbii haldır.

Fars dilindən urdu dilinə müstəqil leksik vahidlərlə yanaşı, sözdüzəldici

şəkilçilər də keçmişdir. Həm fars mənşəli sözlər, həm də sözdüzəldici şəkilçilər urdu dilinin orijinallığına, müstəqilliyinə əngəl törətməmiş, əksinə onun inkişafına və zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Urdu dilində olan fars alınmaları mənalarına görə müxtəlif olduğu kimi, quruluşuna görə də müxtəlifdir. Urdu dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış fars mənşəli sözlərin bəziləri bir söz kökündən, bir qismi kök və şəkilçidən, bəziləri isə iki və daha artıq söz və şəkilçidən yaranmışdır. Bunları nəzərə alaraq, fars mənşəli alınmaları quruluşuna görə üç növə ayrılır: **sadə, düzəltmə və mürəkkəb.**

1. Bildiyimiz kimi sadə alınmalar elə sözlərdir ki, heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən əşyaların adlarını bildirir. Məsələn: آب [āb] – su, آواز [aavaaz] – səs, آزاد [azad] – azad, درد [dard] – ağrı, دیوان [divaan] – divan, دوست [dost] – dost, میز [mez] – masa, میدان [meydan] – meydan, مرد [mard] – kişi, نقشه [nakşa] – xəritə, کمر [kamar] – bel, دست [dast] – əl, گردن [qardan] – boyun, مهر [muhr] – möhür, کیوتر [kabutar] – göyərçin, نان [nan] – çörək

2. Düzəltmə fars alınmaları elə sözlərdir ki, xarici əlamətlərlə, yəni sadə fars alınmalarının formasını dəyişməklə yaranır. Bu düzəltmə sözlər əsasən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. Bu şəkilçilərin urdu dilinə keçməsi və işlənməsi müxtəlif tarixi dövrlərdə baş vermişdir. Fars mənşəli sözdüzəldici şəkilçilər həm fars-ərəb mənşəli, həm də sanskrit mənşəli sözlərə qoşularaq yeni mənalı sözlər əmələ gətirir. Bu şəkilçilərin iştirakı vasitəsilə yaranmış yeni sözlərin sırasında kəmiyyət etibarını ilə daha çox isim və sifətlər üstünlük təşkil edir. Fars mənşəli şəkilçilərin çoxu mənsub olduğu dildə müstəqil leksik mənaya malik olduğu halda, urdu dilində şəkilçi kimi çıxış edir. Fars mənşəli düzəltmə sözlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

چ [ça] – bu şəkilçi ilə kiçiltmə mənalı isimlər düzəlir. Məsələn: باغچه [bağiča] – bağça; میدانچه [meydança] – meydança; دبیچه [debaça] – giriş, ön söz və s.

انه [anā] – şəkilçisi isimlərə qoşularaq sifət və zərflər əmələ gətirir. Məsələn: مردانه [mardānā] – mərədcəsinə, kişi kimi; دوستانه [dostānā] – dostcasına; دلرانه [dilerānā] – qəhrəmancasına və s.

گر [qar] – şəkilçisi isimlərə qoşularaq sənət bildirən isimlər düzəldir. Məsələn: کارگر [kārqar] – işçi; زرگر [zarqar] – zərgər və s.

کش [kaş] – şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən əlamət, keyfiyyət məzmunu ifadə edən sözlər düzəlir. Məsələn: دلکش [dilkaş] – sevimli; محنتکش [mehnatkaş] – zəhmətkeş və s.

زار [zār] – şəkilçisi vasitəsilə məkan, yer bildirən isimlər düzəlir. Məsələn: گلزار [qulzār] – güllük; چمنزار [çamanzār] – çəmənlik; سبزیزار [sabzāzār] – yaşıllıq və s.

مند [mand] – şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən sifət düzəlir. Məsələn: ہوشمند [huşmand] – ağıllı; کارمند [karmand] – işgüzar; ہنرمند [hunarmand] – qoçaq və s.

ستان [stān] – Bütün dillərdə olduğu kimi urdu dilində əsasən, yer, məkan, ölkə anlayışını ifadə edən yeni sözlər əmələ gətirir. Məsələn: Pakistan, Vazi-

ristan, قبرستان [kabristan] – qəbristanlıq; گلستان [qulistan] – gülüstan, güllük və s.

qin [qin] – İsimdən sifət əmələ gətirən şəkilçi olub qeyri-məhsuldarlığı ilə seçilir. Əsasən fars mənşəli sözlərə qoşularaq, əlamət, keyfiyyət, zahiri görkəm bildirir. Məsələn: غمگین [ğamqin] – qəmgin, شرمگین [şarmqin] – utancaq və s.

nāk [nāk] – İsimlərə qoşularaq sifət düzəldir. Şoukat Sabzvari “Urdu kavaid” (Urdu dilinin qrammatikası) kitabında qeyd edir ki, “nāk” şəkilçisi “qin” şəkilçisi ilə sinonimdir və eyni sözə qoşularaq, eyni mənada işlənir (6, 35). Məsələn: خطرناک [xatarnāk] – təhlükəli; خوفناک [xofnāk] – qorxulu; دردناک [dardnāk] – dərddli; غضبناک [ğazabnāk] – hirsli; شرمناک [şarmnāk] – utancaq; غمناک [ğamnāk] – qəmgin və s.

dan [dan] Fars dilində olduğu kimi urdu dilində də əşya, qab-qacaq, alət məzmunu ifadə edən yeni sözlər əmələ gətirir. Həm fars mənşəli, həm də sanskrit mənşəli sözlərə qoşulmaqla məhsuldarlığı ilə seçilir. Məsələn: نمک دان [namakdan] – duz qabı; آتش دان [atişdan] – soba; پھولدان [phuldan], گل دان [quldan] – güldan və s.

qir [qir] – əsasən, ərəb-fars mənşəli sözlərin sonuna artırılaraq insan, şəxs, əşya, meyil, həvəs, əlamət, keyfiyyət məzmunu bildirən isim və sifətlər düzəldir. Məsələn:

ماہی گیر [māhiqir] – balıqçı; کشتی گیر [kiştıqir] – güləşçi və s.

gāh [gāh] – Bu şəkilçi “-stan”, “-zar” kimi şəkilçilərlə sinonimlik təşkil edir. Əsasən, söz köklərinə qoşulub, yer, məkan, əşya anlayışı ifadə edən sözlər düzəldir. Məsələn: درگاه [darqāh] – 1) astana; 2) məhkəmə; بندرگاه [bandarqāh] – liman

dār [dār] – şəkilçisi vasitəsilə peşə, sənət, əqidə və s. bildirən həm isim, həm də sifət kimi fəaliyyət göstərən düzəltmə sözlər. Məsələn: سردار [sardār] – başçı; زمین دار [zamindār] – mülkədar; ذمہ دار [zimmādār] – məsuliyyətli; دھاری دار [dharidar] – dama-dama və s.

var [var] – isimdən sifət əmələ gətirən qeyri-məhsuldar şəkilçidir (6, 35). Məsələn: امیدور [umidvar] – ümidvar; سخنور [suxanvar] – sözlü; طاقتور [takatvar] – güclü və s.

vār [vār] – bu şəkilçi “var” şəkilçisindən fərqli olaraq isimlərin sonuna artırılaraq zərf kimi işlənir [6, 209]. Məsələn: ہفتہ وار [hāftavār] – həftəlik; ماہ وار [māhvār] – aylıq; گروہ وار [quruhvār] – qrup şəklində və s.

kār [kār] – Mənbə dildə müstəqil söz kimi “iş” anlayışını bildirir. Urdu dilində isə müvafiq ad bildirən sözlərin sonuna artırılaraq peşə, sənət, insan, şəxs, əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət bildirən yeni sözlər əmələ gətirir. Məsələn: تجربہ کار [tacrubakar] – təcrübəli; کاشتکار [kaştkar] – əkinçi; آبادکار [abadkar] – sakin və s.

andā [andā] – şəkilçisi felin əsasına qoşularaq isim əmələ gətirir. Məsələn: فروشنده [faruşandā] – satıcı; آئینده [ayında] – gələcək

abad [abad] – Mənbə dildə olduğu kimi, urdu dilində həm müstəqil leksik mənaya malik söz kimi, həm də şəkilçi kimi çıxış edir. Müstəqil söz kimi,

“abad”, “abad olan yer”, “şəhər” mənalarında işlənir. Şəkilçi kimi isə isimlərin sonuna qoşularaq yer, məkan, yaşayış, ərazi bildirən leksik vahidlər – toponimlər əmələ gətirir. Məsələn: İslamabad, Heydarabad, Qasimabad və s.

آمیز [amiz] – Fars dilindəki “amuxtən” felinin kökü olan bu söz-şəkilçi müstəqil leksik mənaya malik olub, “qarıxıq” mənasını ifadə edir. Urdu dilində də eyni lüğəvi mənaya malikdir və həm müstəqil söz, həm də şəkilçi qismində iştirak edir. Əsasən, ərəb və fars mənşəli sözlərə əlavə olunaraq, əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət mənalarını ifadə edir. Məsələn: حیرت آمیز [hayratamiz] – heyratamiz; دشنام آمیز [duşnamamiz] – təhqiramiz və s.

فشان [faşan] – Fars dilində “səpən”, “səpələyən”, “saçan” mənalarını verir. Bu söz-şəkilçi də urdu dilində də eyni lüğəvi mənaya malik olsa da, müstəqil söz kimi işlənir. Şəkilçi kimi isimlərə qoşularaq yeni mənəli sözlər əmələ gətirir. Məsələn: آتشفشان [ataşfaşan] – vulkan; جانفشان [canfaşan] – zəhmət və s.

خور [xor] – Farsca yemək mənasını bildirən “xordən” sözüdür. Mənsub olduğu dildə leksik vahid kimi işlənən bu şəkilçi əsasən ərəb-fars sözlərinə qoşularaq yeni söz düzəldir. Məsələn: حرام خور [haramxor] – haram yeyən; سبزی خور [sabzixor] – tərəvəz yeyən; ماهی خور [mahixor] – balıq yeyən və s.

آور [avar] – Qeyri-məhsuldar şəkilçi olub, “avərdən” (gətirmək) sözündən əmələ gəlmişdir. Ərəb-fars mənşəli sözlərə qoşularaq əlamət, keyfiyyət, əşya, şəxs anlayışı yaradır. Məsələn: زور آور [zoravar] – məcburi; نام آور [namavar] – məşhur; زبان آور [zabanavar] – filoloq və s.

خانه [xānā] – Fars dilində müstəqil söz kimi işlənən və “ev” mənasında işlənən bu söz, urdu dilində də eyni mənəni ifadə edir. Lakin fars dilindən fəqli olaraq urdu dilində müstəqil söz kimi əsasən klassik ədəbi nümunələrdə rast gəlinir. Urdu dilində daha çox söz-şəkilçi kimi işlənir və nisbətən məhsuldarlığı ilə seçilir. Həm fars, həm də sanskrit mənşəli sözlərə qoşularaq yer, məkan bildirən isimlər düzəldir. Məsələn: باورچی خانه [bavriçixana] – mətbəx, غسل خانه [ğuslxana] – hamam, کتب خانه [kutubxana] – kitabxana, ڈاک خانه [daxxana] – poçt, چڑیاخانه [çiryaxana] – zoopark və s. Qeyd edək ki, -xana söz-şəkilçisi ilə yaranan bir sıra sözlərdə şəkilçini urdu dilində qarşılığı olan گھر “qhar” (ev) sözü ilə əvəz etmək mümkündür. Məsələn: چڑیاگھر [çiryaxhar] – zoopark, عجائب گھر [acaib qhar] – muzey

نامه [nama] Fars dilində “yazı”, “məktub” mənalarını ifadə etməsinə baxmayaraq, müstəqil şəkildə çox nadir hallarda işlənir. Müstəqil leksik vahid kimi yalnız ədəbi nümunələrdə rast gəlinir. Ən çox söz-şəkilçi funksiyasına malikdir. Yalnız bəzi ərəb-fars mənşəli isimlərin sonuna qoşulmaqla əməli yazı növlərinə mənsub terminoloji məfhumlar əmələ gətirir: اجازت نامه [icazatnama] – icazə kağızı; عہد نامہ [ahdnama] – müqavilə; اعتبارنامه [etibarnama] – etibarnamə; آزادنامہ [azadnama] – istiqlaliyyət bəyannaməsi və s.

نما [nūma] – Urdu dilində qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi çıxış edir. Farsca “bildirən”, “göstərən” mənalarını ifadə edir. Urdu dilində isə bu sözlərlə yanaşı “kimi” mənasında da işlənir. Məsələn, گنبدنما [qunbadnuma] – günbəz kimi;

قوسنما [kosnuma] – kaman kimi və s. Sözdüzəldici şəkil kimi isə, urdu dilində رهنما [rahnuma] – rəhbər; بدنما [badnuma] – çirkin, eybəcər, خوشنما [xuşnuma] – gözəl; maraqlı və s. sözlərində rast gəlinir.

شناس [şūnas] – Farsca “şenaxtən” məsdərindən yaranan bu söz-şəkilçi ərəb-fars mənşəli sözlərin sonuna artırılıb, əsasən, elm, peşə, sənət, ixtisas, şəxs bildirən yeni sözlər əmələ gətirir. Məsələn: اخترشناس [axtarşinas] – astroloq; سخن شناس [suxanşinas] – söz ustası, natiq; دست شناس [dastşinas] – əl izi üzrə mütəxəsis və s.

باز [bāz] – Fars dilində müstəqil söz kimi çıxış edən bu şəkilçi urdu dilində də müstəqil leksik mənaya malikdir. Lüğətdə urdu dilində işlənən omonim söz kimi “şahin”; “açıq”; “oyun”; “yenə, təkrar”; “geri”; “oyun” mənaları verilməsinə baxmayaraq, daha çox şəkilçi kimi işlənir (9, 167). Sözlərin sonuna qoşularaq məslək, xasiyyət, sənət bildirən isimlər və sifətlər düzəlir. Məsələn: خلاباز [xalabāz] – kosmonavt; سرباز [sarbāz] – hərbcı; گپ باز [qapbāz] – boşboğaz; مکاباز [mukabāz] – boksçu və s.

ساز [sāz] – Farsca “saxtən” felinin əsası olub, “düzəldən”, “təmir edən”, “yaradan” mənasını ifadə edir. Urdu dilində məhsuldar söz-şəkilçi kimi həm ərəb-fars, həm də sanskrit mənşəli sözlərə artırılaraq isimdən peşə, sənət adı bildirən sözlər düzəldir. Məsələn: رنگ ساز [ranqsāz] – rəngsaz, گھڑی ساز [qharisaz] – saatsaz və s.

ی [i] – şəkilçisi aşağıdakı nitq hissələrinə qoşularaq əsasən mücərrəd mənalı isimlər əmələ gətirir (3, 56):

sifətlərə artırılır:

بلند [buland] hündür – بلندی [bulandi] hündürlük

چوڑا [çorā] geniş – چوڑائی [çorāyi] genişlik

نرم [narm] yumşaq – نرمی [narmi] yumşaqılıq

تازہ [tāzā] yeni – تازگی [tāzqi] yenilik

زندہ [zindā] canlı – زندگی [zindaqi] həyat

سده [sādā] sadə – سادگی [sādaqi] sadəlik

Xatırladaq ki eynilə fars dilində olduğu kimi urdu dilində də [i] sonşəkilçisi [a] ilə bitən sözlərə qoşulduqda [qi] formasına keçir.

ləqəb və titul bildirən isim və sifətlər düzəldir:

لاہوری [lahori] – lahorlu;

əvəzlilərə artırılır:

خودی [xudi] – mənlik

sanskrit mənşəli sözlərə artırılaraq isim düzəldir:

گدائی [qadayi] – dilənçilik;

Urdu dilinə fars dilindən son şəkilçilərdən əlavə bəzi önqoşmlar da keçmişdir:

پیش [peş] – önqoşması sözlərin əvvəlinə qoşularaq düzəltmə sözlər əmələ gətirir. Məsələn: پیشرفت [pişraft] – inkişaf etmiş; پیش لفظ [peşlafz] – ön söz və s.

بے [be] – önqoşması vasitəsilə inkarlıq bildirən sifət və zərflər düzəlir. Qeyd edək ki, bu önqoşma fars dilində olan "بی" (bi) önqoşmasıdır. Urdu

dilində isə $i > e$ əvəzlənməsi baş verərək بے (be) şəklinə düşmüşdür. Məsələn: بے بوش [behuş] – huşsuz; بے آداب [be adab] – ədəbsiz
با [ba] – önqoşması vasitəsilə: با آداب [bā adab] – ədəbli

Qeyd edək ki, urdu dilində fars mənşəli şəkilçilərlə yanaşı, sanskrit mənşəli şəkilçiyə də rast gəlinir və fars mənşəli sözlə qoşularaq düzəltmə sözlər əmələ gətirir. Məsələn: [nā] – məsdər şəkilçisi fars mənşəli felin əsasına birləşərək feil əmələ gətirir. Məsələn: گزرنَا [quzarnā] – keçmək; اَنَا [ānā] – gəlmək, خریدنا [xaridnā] – almaq

3. Məlum olduğu kimi, mürəkkəb sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən formalaşır və bu urdu dilində olan mürəkkəb fars alınmalarına da aiddir. Urdu dilindəki mürəkkəb fars alınmaları aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

- a) fars mənşəli iki müxtəlif mənəli sözün birləşməsi ilə. Məsələn: شاه راه [šāhrāh] – şosse, تیز رفتار [tez raftar] – sürətli və s.
- b) antonim sözlərin birləşməsi ilə. Məsələn: خرید و فروخت [xarid-o-foruxt] – al-ver; آمدورفت [āmad-o-raft] – hərəkət, gediş-gəliş; سر پا [sar pa] – baş-ayaq və s.
- c) eyni sözün təkrarı ilə (8, 209). Məsələn: کم کم [kam kam] – az-az; خوشی خوشی [xuşi xuşi] – məmnuniyyətlə və s.

ƏDƏBİYYAT

1. David A., Maxwell M. Evelyn Browne and Nathanael Lynn "Urdu Morphology". Boston Press, 2009
2. Fahaṅq-i asfiyya. II cild. Lahor, 2010
3. Kərimov A.R. Urdu dilinin qrammatikası. Bakı: Adiloğlu, 2010
4. Schmidt R.L. Urdu: An Essential Grammar. London, 1999
5. پروفیسور مسعود حسین خان: "تاریخ زبان اردو"
6. جمیل جالبی، "تاریخ ادب اردو، اردو زبان اور اس کے پھیلنے کے اسباب" لاہور، ۱۹۸۷
7. ڈاکٹر شوقت سبزواری: "اردو قواعد"
8. منصف خان صاحب: "نگارستان"، لاہور، ۲۰۱۰
9. مولوی فیروز الدین: "فیروز اللغات"، لاہور، ۲۰۰۹
10. مولوی محمد زین العابدین: "آئین اردو"، پنجاب، ۱۹۲۶

СТРУКТУРНЫЕ ВИДЫ СЛОВ ПЕРСИДСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ЯЗЫКЕ УРДУ

Э.ИБРАГИМОВ

РЕЗЮМЕ

Займствованные слова на языке урду разнообразны как по смыслу, так и по структуре. Некоторые заимствованные персидские слова состоят из одного корня, некоторые из корня и морфем, а другие из двух и более двух слов и приставок. По структуре заимствованные персидские слова делятся на три вида: простые, производные и составные. Как вы знаете, простые слова состоят из одного корня. Производные заимствованные персидские слова создаются с добавлением приставок или суффиксов к простым словам. Как и в других языках заимствованные персидские составные слова тоже состоят по крайней мере из двух корней.

Ключевые слова: язык урду, словари, персидский язык, заимствованные слова

STRUCTURAL TYPES OF WORDS OF PERSIAN ORIGIN IN URDU LANGUAGE

E.IBRAHIMOV

SUMMARY

Borrowed words in the Urdu language diverse both in meaning and structure. Some borrowed Persian words consist of one root, some of them from a root and morphemes, and others from two or more two words and consoles. In structure, the borrowed Persian words are divided into three types: simple, derivative and compound. As you know, simple words consist of one root. Derived borrowed Persian words are created with the addition of prefixes or suffixes to simple words. Like in other languages, the borrowed Persian compound words also consist of at least two roots.

Keywords: urdu language, dictionary content, persian language, borrowed words